

ترویج فرهنگ کار در دانشگاه‌ها با تمرکز بر آثار و برکات کار در نهج البلاغه

مهسا حقانی* / سحر مجیدی هتکه لویی**

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۸/۱۶

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۱/۲۳

چکیده

در اسلام به مقوله کار و تلاش، که از مهم‌ترین عوامل سعادت و فلاح یک جامعه است؛ اهمیت بسیاری داده شده است، به طوری که امام علی علیه السلام هم‌سو با دیگر پیشوایان دینی، نه تنها در گفتار، بلکه در میدان عمل نیز الگو و نمونه‌ای برای پیروان خویش بودند و در کنار فعالیت‌های دینی و تبلیغی خود، با انجام کار خستگی‌ناپذیر، تلاش در کاهش فاصله‌ی طبقاتی و خروج جامعه‌ی اسلامی از رکود و فقر داشتند. در این راستا، به جهت اهمیت اشتغال جوانان به عنوان آینده‌سازان این جامعه، و لزوم هدایت آنان به سوی اشتغال اسلامی و گسترش فرهنگ کار اسلامی در دانشجویان و دانش‌آموختگان دانشگاه‌ها، مطالعه‌ی حاضر با رویکردی توصیفی-تحلیلی، ضمن بیان مفاهیم مرتبط با کار، کار از منظر اسلام و قرآن و ... به تحلیل مصادیق مفهومی در باب آثار و برکات کار از منظر امام علی علیه السلام در نهج البلاغه می‌پردازد و در انتها پیشنهادهایی در جهت ترویج فرهنگ کار اسلامی در دانشگاه‌ها؛ همچون گنجاندن درس مهارت عمومی با مضمون کسب و کار در اسلام در سرفصل رشته‌های مختلف، برگزاری سمینارهای تجربه‌زیسته کارآفرینان با تمرکز بر رهنمودها و سخنان پیشوایان دینی، پایبندی هیأت‌رییسه‌ی، اعضای هیأت علمی و کارکنان دانشکده / آموزشکده‌ها نسبت به اصول اخلاقی کاراسلامی در محیط آموزشی و... ارائه می‌گردد.

کلید واژگان

کار، کارآفرینی، تحلیل محتوا، دانشگاه، نهج البلاغه.

*. کارشناسی ارشد گروه معماری، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه ملی مهارت، تهران، ایران.

mhs.haghani@yahoo.com

smajidi@tvu.ac.ir

** . گروه معماری، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه ملی مهارت، تهران، ایران.

اشتغال و داشتن حرفه و شغل مناسب، به جهت آن که از مهم‌ترین عوامل سعادت و فلاح یک جامعه محسوب می‌گردد، از جمله مسائلی است که از ابتدای زندگی بشر مورد توجه همه‌ی انسان‌ها بوده و هست؛ این امر در دین مبین اسلام از جایگاه ممتاز و ویژه‌ای برخوردار است تا جایی که خداوند متعال در قرآن کریم، وصول به مقصد و مقصود اعم از مادی، معنوی، دنیوی و اخروی را در گرو سعی و تلاش دانسته و فرموده‌است که: «نیست برای انسان و نمی‌ماند بر انسان مگر آن چه که تلاش می‌کند» (اثنی عشری، ۱۳۹۸: ۱۴۰). تمامی پیشوایان دینی کار می‌کردند و با دسترنجشان از نعمت‌های الهی بهره‌مند می‌شدند. آنان پیروانشان را نیز به کار و تلاش ترغیب و تشویق می‌نمودند و از بیکاری، سستی و تنبلی بر حذر می‌داشتند (کریمی، ۱۳۸۹ به نقل از مجیدی و مقری، ۱۳۹۳).

به طوری که، امام علی علیه السلام نه تنها در گفتار بلکه در میدان عمل نیز، همچون دیگر زمینه‌ها الگو برای پیروان خویش بوده و هستند. آن حضرت جهت نجات جامعه از فقر، تنبلی و تن‌پروری با کار خستگی‌ناپذیر و طاقت‌فرسا جامعه اسلامی را از رکود، فقر، تنبلی و تن‌پروری که در اثر فاصله‌ی طبقاتی ایجاد شده بود، نجات دادند. پس اهمیت، ضرورت و جایگاه تلاش و کار، با توجه به سفارش‌های دین مبین اسلام و سلوک آن حضرت، بسیار آشکار می‌گردد.

شغل و حرفه‌ی مناسب علاوه بر تأمین نیازهای اقتصادی آثار تربیتی، روان‌شناختی اجتماعی و معنوی نیز به همراه دارد. بدین جهت شناسایی ماهیت کار اسلامی و آثار و پیامدهای حاصل از آن و آشنایی همگان و بالخصوص دانشجویان جوان، یکی از وظایفی است که بر عهده نظام مقدس جمهوری اسلامی ایران می‌باشد. نظام آموزش عالی و دانشگاه ملی مهارت به عنوان یکی از زیرمجموعه‌های آن، موظف است با برنامه‌ریزی صحیح، مفهوم کار اسلامی را وارد برنامه‌های تعلیمی و تربیتی جوانان نمایند، تا افراد جامعه، ضمن علاقمندی به بحث کار، خود را جهت انجام کار اسلامی آماده سازند. در این راستا مطالعه‌ی حاضر قصد دارد با بررسی متون کتاب نهج البلاغه، در خصوص پیامدهای کار، به ارائه‌ی راه‌کارهایی جهت ترویج فرهنگ کار اسلامی بپردازد.

مجیدی و مقری (۱۳۹۳)، در پژوهشی تحت عنوان «جایگاه کار و تقسیم کار در نهج البلاغه»، ضمن بیان اهمیت کار، به عنوان سرمایه و ذخیره‌ی ملی، به لزوم کار و فعالیت مردم و مسئولان در جهت تداوم حیات و بقا به عنوان سرمایه و ذخیره‌ی ملی اشاره داشتند. همچنین بیان می‌دارند که:

امام علی علیه السلام، در مسیر احیاء و آبادانی جامعه همواره کار و تلاش می‌کردند و در مدت خلافت خویش از این امر مهم غافل نشدند. ایشان به‌عنوان خلیفه مسلمین اصول و موازین کار و تلاش را در گنجینه‌ی گران‌بهای خود- کتاب نهج‌البلاغه- بیان فرمودند. نتایج مطالعه پژوهشگران مذکور، حاکی از آن است که کار و تقسیم کار دارای جایگاه والایی است و در استمرار، بقا، تعادل، پویایی، شکوفایی و پیشرفت جوامع جهانی نقش مؤثری دارد (مجیدی و مقری، ۱۳۹۳: ۹۹).

«بررسی آثار تربیتی کار از منظر نهج‌البلاغه» عنوان پژوهش دیگری در این حوزه است که در آن شاه‌نیازی (۱۴۰۰) بیان می‌دارد که، مسأله‌ی کار، در تمام دوران‌های زندگی انسان‌ها، از مسائل مهم و ضروری زندگی بشر بوده‌است. به‌طوری‌که، امیرالمؤمنین امام علی علیه السلام، اصول و موازین کار و تلاش را در کتاب گران‌بهای خود نهج‌البلاغه بیان فرمودند و خود نیز همواره در مسیر احیا و آبادانی جامعه کوشیدند و حتی در زمان خلافت خود نیز از کار و تلاش غافل نشدند. در یک جمع‌بندی می‌توان عنوان نمود که کار در اندیشه‌ی امام علی علیه السلام دارای جایگاه والایی است، که برای آن می‌توان آثار تربیتی از جمله تندرستی، عزت‌نفس و کرامت‌نفس را برشمرد (شاه‌نیازی، ۱۴۰۰: ۱۲۰).

احمدوند و شجاع (۱۴۰۱)، در پژوهشی تحت عنوان «بررسی جایگاه حقوقی کار و کوشش از دیدگاه امام علی علیه السلام با تکیه بر نهج‌البلاغه» بیان می‌دارند که از مهم‌ترین عوامل سعادت و فلاح یک جامعه، کار و کوشش است، در اسلام به مقوله‌ی کار و تلاش اهمّیت بسیاری داده‌شده‌است، به‌طوری‌که امام علی علیه السلام نه تنها در گفتار بلکه در میدان عمل نیز الگویی برای پیروان خویش هستند. ایشان با کار خستگی‌ناپذیر و طاقت‌فرسا می‌خواستند جامعه اسلامی را از رکود، فقر، تنبلی و تن‌پروری که در اثر فاصله‌ی طبقاتی ایجادشده بود، نجات دهند. پس اهمیت، ضرورت و جایگاه تلاش و کار، با توجه به سفارش‌های دین مبین اسلام و سلوک آن حضرت، صد چندان آشکار می‌شود (احمدوند و شجاع، ۱۴۰۱: ۱۰۳).

«کار اجتماعی دانش‌آموزان و ارزش‌های کار» عنوان مطالعه‌ای است که کنزویک (۲۰۱۲) در آن بیان داشت که، ارزش کار در فرآیند جامعه‌پذیری و موقعیت نظام ارزشی فرد، نسبتاً با ثبات است. همچنین ارزش‌ها بخش ذاتی از کار اجتماعی به شمار می‌روند و دانش‌آموزان، رشته‌های حرفه‌ای خود را طبق نظام ارزشی خود انتخاب می‌کنند.

مرتضوی نیر و همکاران (۱۴۰۱)، در پژوهشی تحت عنوان «مدل‌سازی مفهومی اخلاق در کسب‌وکار مبتنی بر آموزه‌های نهج البلاغه» بیان می‌دارند که، اصول اخلاقی به‌دلیل نقش مهم آن در زندگی فردی و اجتماعی، در همه‌ی جوانب زندگی بشر از جمله کسب‌وکارها مورد توجه بوده‌است و از این رو، بسیاری از بزرگان و اندیشمندان دین اسلام به تبیین این مفهوم و الگوپردازی راجع به آن پرداخته‌اند یافته‌های پژوهش حاکی از آن است که، اخلاق در کسب‌وکار سه مؤلفه‌ی «بینشی- ادراکی»، «فردی» و «حرفه‌ای» دارد؛ اخلاق بینشی- ادراکی نشان‌دهنده‌ی عمق توجه و اهمیت امام‌علی علیه السلام به اصول دین اسلام به‌عنوان سرمنشأ اخلاق بوده و شامل «توحیدباوری»، «معادباوری» و «عدل‌باوری» است؛ اخلاق فردی که در آموزه‌های اسلام ریشه در خلیقات الهی دارد شامل «حسن خلق درونی»، «حسن خلق در ارتباط با دیگران»، «دوری از رذایل اخلاقی درونی» و «دوری از رذایل اخلاقی در ارتباط با دیگران» بوده و دو جنبه درونی / بیرونی و فضیلت / رذیلت دارد؛ اخلاق حرفه‌ای که ریشه‌های آن را می‌توان در اخلاق فردی دانست، شامل «اثربخشی متقابل همکاری»، «اخلاق سازمانی»، «اصول سرپرستی»، «حق الناس و عدالت سازمانی» و «مدیریت صحیح حرفه» است. همچنین معادباوری از دیدگاه حضرت علی علیه السلام اهمیت ویژه‌ای در اخلاق کسب‌وکار دارد.

فلاح و رفعت (۱۴۰۰) در پژوهشی تحت عنوان «ارائه‌ی چارچوبی برای بازسازی ارزش‌های اخلاقی در محیط کار مبتنی بر آموزه‌های نهج البلاغه» بیان می‌دارند که، بازسازی ارزش‌های اخلاقی، جایگاه ویژه‌ای در کارآمدی مدیریت منابع انسانی دارد. بدین منظور برای بازسازی ارزش‌های اخلاقی در محیط کار می‌بایست به بازتعریف و خلق هم‌آفرینی اخلاقی ادراک شده و اقدامات اخلاقی ارزش‌زا تمرکز نمود. هم‌آفرینی اخلاقی ادراک شده از طریق ظرفیت‌سازی چندگانه و مشروعیت‌سازی فطری ایجاد می‌شود و اقدامات اخلاقی ارزش‌زا تمرکز کرد. هم‌آفرینی اخلاقی ادراک شده از طریق ظرفیت‌سازی چندگانه و مشروعیت‌سازی فطری ایجاد می‌شود و اقدامات اخلاقی ارزش‌زا نیز ابزارها و اقدامات اخلاقی‌اند که موجب بازسازی ارزش‌های اخلاقی در محیط کار می‌شوند (فلاح و رفعت، ۱۴۰۰).

با مرور پژوهش‌های پیشین و نتایج حاصل از آن و با بررسی‌های صورت گرفته در ادبیات حوزه‌ی کار در نهج البلاغه، مشاهده می‌گردد مطالعاتی حول محور پژوهش صورت پذیرفته‌است ولی

تا کنون مطالعه‌ای که تمرکز خود را بر الگوی پذیری آموزش آکادمیک در دانشگاه‌ها از مفاهیم کار از منظر امام علی علیه السلام در نهج البلاغه قرار داده باشد، مشاهده نمی‌گردد. بدین جهت پژوهش حاضر تمرکز خود را بر یافتن راه کارهایی که بتوان به وسیله‌ی آن با الگو گرفتن از پیامدکار در نهج البلاغه به ترویج فرهنگ کار در دانشجویان پرداخت؛ قرار داده است.

۲- روش پژوهش

روش انجام پژوهش حاضر از نظر هدف، توصیفی-تحلیلی است، به طوری که، ضمن بیان تعریف کار در معنای کلان آن و بررسی مفهوم کار از منظر اسلام و قرآن، تمرکز خود را بر مفهوم کار از دیدگاه امام علی علیه السلام در نهج البلاغه قرار داده است و در پی پاسخ به این سؤال است که، دانشگاه ملی مهارت به عنوان دانشگاه نسل سوم، چگونه می‌تواند با الگو گرفتن از ماهیت کار در نهج البلاغه به ترویج فرهنگ کار در دانشجویان بپردازد.

۳- مبانی نظری

دین مبین اسلام بر کار و تلاش و کسب روزی حلال تأکید فراوانی کرده است. تمامی رهبران دینی، به نوعی از اهمیت و نقش ویژه‌ی اشتغال و فعالیت در احیای جامعه و مردم سخن رانده‌اند. آنان نه تنها در بیان، که در مقام عمل نیز خود اهل کار و کسب بوده و شغل‌هایی چون کشاورزی، دامداری و نجاری را تجربه کرده‌اند (عطاران طوسی، ۱۳۸۵: ۲۰). یکی از مشاغل امام علیه السلام نیز کشاورزی و درخت کاری بود. ایشان می‌فرمایند: کسی که آب و خاکی در اختیار داشته باشد و تنگدست شود، خداوند او را از رحمت خود دور می‌کند (محمدی ری شهری، ۱۴۲۱: ۳۵۰).

۳-۱- کار؛ تعریف- ماهیت و حکمت

کار در لغت به معنای «عمل، فعل و کردار انسان» آمده است و در اصطلاح آن چه از شخص صادر می‌گردد و آن چه شخص خود را به آن مشغول می‌سازد، بیان می‌گردد. از الفاظ دیگر کار، عمل، فعل و شغل است (دهخدا، ۱۳۳۶: ۱۰۷). کار، مجموعه اعمالی است که انسان بر روی ماده با هدفی معطوف به فایده و مصلحت، با کمک مغز، دست‌هایش، ابزارها و ماشین‌ها به انجام می‌رساند، این اعمال به نوبه خود بازتابی بر انسان دارند و او را متبدل می‌سازند، کار عمل هوشیارانه انسان است بر روی ماده و آن چیزی است که انسان را از حیوان متمایز می‌سازد (بیرو، ۱۳۸۰: ۴۵۱).

همچنین کار فعالیتی است که به وسیله آن انسان‌ها از طبیعت بهره می‌گیرند و بدین‌سان بقای خود را تأمین می‌کنند (شایان‌مهر، ۱۳۷۷: ۴۲۳).

براساس تعاریف مذکور کار دارای سه خصوصیت است؛ نخست کار مبتنی بر فعالیت فکری و بدنی؛ دوم، تولید کالا، یا عرضه خدمت؛ سوم، پرداخت دستمزد در قبال خدمت (توسلی، ۱۳۷۵: ۹). مطالعه‌ی حاضر، تمرکز خود را بر تولید کار یا عرضه خدمت قرار داده‌است.

جدول ۱. تعریف کار از منظر علوم مختلف

علوم	تعریف کار
کار از منظر علم فلسفه	کار به معنای هر فعلی است که از فاعل (به معنای عام آن) سرزند (آمیگی، ۱۳۸۹: ۱۰). فعالیتی که حاوی نفع عقلانی باشد (شفیع‌آبادی، ۱۳۸۷: ۱۳۵).
کار از منظر علم اخلاق	از این منظر فعال بودن انسان اخلاق پسندیده‌ای است و انسان باید فعال بوده و کار انجام دهد و در هیچ زمانی بیکار نباشد (مصباح یزدی، ۱۳۷۴: ۲۷).
کار از منظر جامعه‌شناسی	کار کنش و فرآیندی است که به شدت از بافت اجتماعی - فرهنگی جامعه متأثر است (حاجی‌زاده میمندی، ۱۳۷۷: ۱۰). کار در این منظر، به همکاری متقابل افراد با یکدیگر و رفع نیازهای همدیگر مرتبط می‌شود.
کار از منظر علم اقتصاد	وسیله‌ای برای تولید و کسب درآمد و یکی از آثار حیات انسان از شئونات ضروری زندگی است (تقیان، ۱۳۸۹: ۱۹).

۲-۳- کار از منظر اسلام

کار به هر تلاش بدنی یا ذهنی هدف‌دار گفته می‌شود، که انسان را در ایجاد یا افزایش منفعت مورد قبول از منظر شرعی تشویق می‌کند. از نظر اسلام، برخی کار را هر نوع حرکت یا فعلی تعریف کرده‌اند که به وسیله‌ی انسان و از روی قصد، آگاهی و اختیار وی صادر گردد و هدف از آن رسیدن به نتایج مادی و معنوی در ساختن و بی‌نیازی در زندگی آدمی باشد (فراهیدی، ۱۳۶۷: ۱۲۳). در جای دیگر از منظر متفاوت به کار اشاره شده‌است، و آن را تلاش و کوششی که در مقابل آن مال و پول قرار می‌گیرد، عنوان نموده‌اند. فقهای اسلامی، قاعده‌ی معروف «مخترم بودن عمل مسلمان» را بر

همین مبنا گذاشته‌اند و منظورشان این است که عمل و کار مسلمان محترم بوده‌است و در صورتی که تلف گردد موجب نقصان خواهد شد (تقیان، ۱۳۸۹: ۱۹). با توجه به تعاریف می‌توان سه ویژگی برای کار اسلامی بر شمرد: ۱- اسلام به نتیجه‌ی کار نگاه نمی‌کند بلکه به نفس عمل نظر دارد. ۲- اسلام به نوع عمل نگاه می‌کند که آیا مشروعیت دارد یا نه؟ ۳- ارزش کار در اسلام در محتوای ارزشی آن خلاصه می‌شود (شحاده، ۱۳۹۷: ۲۴). بنابراین کار در اسلام، تلاش و کوشش هدف‌داری است که نیازهای آدمی را در دنیا تأمین و راه وصول به رضوان و قرب الهی را تسهیل می‌نماید. در بینش اسلامی میزان کار و تلاش از چنان قداست و ارزشی برخوردار است که هم‌ردیف جهاد و مبارزه با دشمن معرفی گردیده‌است. چنان‌که پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله کار و کوشش را همانند جهاد در راه خدا مقدس دانسته و کارگر را به مجاهد فی سبیل الله تشبیه می‌نماید و همان اجر و پاداش را برای او متذکر می‌گردد. با توجه به آیات قرآن، خداوند متعال انسان‌ها را به کسب روزی حلال دعوت کرده و انسان‌ها را از حرام‌خواری و انجام کارهای نامشروع نهی کرده و می‌فرماید: «ای مردم! از آن‌چه در زمین، حلال و پاکیزه است، بخورید و از گام‌های وسوسه‌انگیز شیطان، پیروی نکنید. براستی که او دشمن آشکار شماست» بر شخص مسلمان واجب است که در حد ضرورت و به قدر توان کار کند و مخارج خود و خانواده‌اش را تأمین سازد. همچنین شغل انسان باید مباح و نیز مالی را که صرف هزینه‌های زندگی خود می‌کند بایستی حلال باشد. اولیای گرامی اسلام همواره پیروان خود را از پستی و ذلت درخواست و طلب از دیگران باز می‌داشتند و می‌کوشیدند تا آنان را به عزت و بزرگواری عادت دهند. از آنان می‌خواستند که حتی در سخت‌ترین شرایط از کار شرافتمندانه برای امور معاش خود دست برندارند. با سعی و کوشش خود از دیگران بی‌نیاز سازند (جلالی‌نوبری، ۱۴۰۱: ۱۱۹).

۳-۳- کار از منظر قرآن

کار در قرآن به معنای هرگونه فعلی از افعال انسانی که موجب ارتقا یا رکود روحانی، نفسانی یا به تعبیر دقیق‌تر اخروی و دنیوی شود، می‌باشد (ولوی، ۱۳۸۱: ۲۴). واژگانی چون عمل، سعی، فعل، کدح و جهد در قرآن کریم، دلالت مستقیمی بر انجام کار دارند. سعی به معنای کوشیدن، کوشش کردن، کار کردن، عمل کردن، قصد کردن و آهنگ کردن است (عادل، ۱۳۸۴: ۲۷). تشویق به کار و تلاش به عنوان عامل مهمی در رشد معنوی و تربیتی و سلامت فکری و معیشتی انسان، موضوعی است که قرآن کریم در آیات متعددی انسان را به آن دعوت و توصیه

نموده‌است. در قرآن کریم حدود ۴۰۰ آیه در تشویق به کار و تلاش و بیان ارزش و اهمیت و آثار و برکات آن وارد شده‌است.

هم چنین تعدادی از آیات به مشاغل پیامبران بزرگوار الهی پرداخته که آن‌ها در کنار رسالت مندی و هدایت‌گری برای جامعه اسلامی به کار اشتغال و فعالیت داشته تا هم معاش خویش را تأمین نمایند و هم دیگران را در این مسیر تشویق به کار و تلاش کنند به همین جهت به مشاغل برخی از آنان اشاره می‌شود. براساس برخی از آیات از جمله سوره هود آیه ۳۷، سوره قصص آیه ۲۷، سوره انبیاء ۸۰ و... شغل حضرت نوح علیه السلام را نجاری و شغل حضرت شعیب علیه السلام را دامداری و کارگری و شغل حضرت موسی علیه السلام را شبانی و کارگری و شغل حضرت داود را زره‌سازی و آهنگری و شغل حضرت آدم علیه السلام را کشاورزی و شغل حضرت ابراهیم علیه السلام را کشاورزی و دامداری، شغل حضرت ادريس علیه السلام خیاطی و حضرت یعقوب و ایوب به زراعت و دامداری و شغل حضرت هود و صالح تجارت و حضرت سلیمان حصیربافی و حضرت عیسی صیادی و نجاری و حضرت محمد صلی الله علیه و آله تجارت و صیادی و شبانی بوده است. همچنین قرآن کریم در آیات ذیل انسان را تشویق و ترغیب به کار و تلاش نموده است: «إِنَّ سَعْيَكُمْ لَشَتَّى» (قرآن کریم لیل: ۴) «که سعی و تلاش شما مختلف است». «وَمَنْ أَرَادَ الْآخِرَةَ وَسَعَىٰ لَهَا سَعْيَهَا وَهُوَ مُؤْمِنٌ فَأُولَٰئِكَ كَانَ سَعْيُهُمْ مَشْكُورًا» (قرآن کریم اسراء: ۱۹) «و آن کسی که سرای آخرت را بطلبد و سعی و کوشش خود را برای آن انجام دهد، در حالی که ایمان داشته باشد، سعی و تلاش او از سوی خدا پاداش داده خواهد شد». «وَأَنْ لَّيْسَ لِلْإِنْسَانِ إِلَّا مَا سَعَىٰ» (قرآن کریم نجم: ۳۹) «و اینکه برای انسان جز سعی و کوشش او نیست و سعیش بزودی دیده می‌شود او به نتیجه‌اش می‌رسد. سپس به او جزای کافی داده خواهد شد». «كُلُّ نَفْسٍ بِمَا كَسَبَتْ رَهِيْنَةٌ» (قرآن کریم مدثر: ۳۸) «هر کس در گرو اعمال خویش است». «يَوْمَ تَجِدُ كُلُّ نَفْسٍ مَّا عَمِلَتْ مِنْ خَيْرٍ مُّحَضَّرًا» (قرآن کریم آل عمران: ۳۰) «روزی که هر کس اعمال نیکی را انجام داده حاضر می‌بیند». «وَمَا أَلْتَنَاهُمْ مِنْ عَمَلِهِمْ مِنْ شَيْءٍ» (قرآن کریم طور: ۲۱) و از عمل آن‌ها چیزی نمی‌کاهیم و هرکس در گرو اعمال خویش است. با توجه به موارد عنوان شده در آموزه‌های قرآنی و روایی، کار در ردیف عبادت آمده‌است. تا آن‌جا که فضیلت کسی که برای روزی خود تلاش می‌کند، برتر و بالاتر از عابد بی‌کارشناخته شده‌است و در مقابل، تنبلی و بی‌کاری مظهر نقص، پوچی

و ابتدال معرفی شده است. امام صادق علیه السلام، به یکی از دوستانش به نام معاذ که کار نمی کرد، فرمود: «آیا از کار کردن و داد و ستد کناره گیری کرده ای یا نمی توانی کار کنی؟» گفت: از کار کردن ناتوان نیستم، ولی ثروت زیادی در اختیار دارم که تا پایان عمر، مرا از کار کردن بی نیاز می سازد. حضرت فرمودند: «کار را ترک مکن؛ زیرا ترک کار، عقل را زائل می گرداند» (نادعلی، ۱۳۹۰: ۹۷).

۳-۴- کار از دیدگاه امام علی علیه السلام در نهج البلاغه

کار در آیین مقدس و آسمانی اسلام جایگاه ویژه ای دارد؛ به طوری که تمامی پیشوایان دینی با دسترنج حاصل از کار از نعمات الهی بهره مند می شدند. آنان پیروانشان را نیز به کار و تلاش ترغیب و تشویق می کردند و از بیکاری، سستی و تنبلی بر حذر می داشتند (کریمی، ۱۳۸۹، به نقل از مجیدی و مقری، ۱۳۹۳).

امام علی علیه السلام می فرمایند: «بر شما باد به تلاش و کوشش، آمادگی و آماده شدن و جمع آوری زاد و توشه ی آخرت در دوران زندگی» (نهج البلاغه، خطبه ۲۲۳: ۵۵). امام علی علیه السلام بر این عقیده است که کارها در سطح فردی و اجتماعی باید مبنای عملی و علمی داشته باشد و از یک شناخت و بینش عمیق و علمی نشأت گرفته باشد، در غیر این صورت آن کار قرین موفقیت نیست و چه بسا موجب ضلالت و گمراهی شود (علیخانی، ۱۳۸۴، به نقل از مجیدی و مقری، ۱۳۹۳). آن حضرت انجام همه ی فعالیت های مفید اقتصادی را مدنظر قرار می دادند و کارگزاران و عموم مردم را به آن ترغیب و تشویق می کردند. درباره ی تقدیس و بزرگداشت کار و کوشش مفید و نتیجه بخش، پیامبر صلی الله علیه و آله تا مرحله ی عظیمی پیش می رود، او فقط به تعریف و تمجید و تشکر از کارگر اکتفا نمی کند. بلکه دستی را می بوسد که از کثرت کار ورم کرده و پینه بسته باشد و می فرماید این دستی است که خدا و پیامبرش آن را دوست دارند (جرداق، ۱۳۷۶). پس از رسول اسلام صلی الله علیه و آله، امیرالمؤمنین علی علیه السلام از هر کسی متواضع تر بود و در امور خانه به همسرش کمک می کرد و شخصاً به کار و تلاش در مزرعه می پرداخت. با کلنگ زمین را می کند و آن را شیار و آبیاری می نمود و بارهای هسته ی خرما را روی شانه می گذاشت و به صحرا می برد و بر زمین می فشاند و اگر یک دانه ای از آن بر زمین می افتاد، خم می شد و آن را برمی داشت و می فرمود: امروز هسته است و فردا خرما (برقی قمی، به نقل از محمدی، ۱۳۷۹). امام علی علیه السلام در طول عمر خویش، علاوه بر رسالت زمامداری و

امامت به کارهای زراعت و باغبانی می‌پرداخت و درآمد آن را صرف فقرا و یتیمان و اقشار پایین جامعه می‌کرد. امام علی علیه السلام درباره‌ی اهمیت و ارزش کار و تلاش می‌فرمایند: کشیدن سنگ‌های گران از قله‌های کوه نزد من محبوب‌تر از کشیدن منت دیگران است. مردم به من می‌گویند کار برای تو عیب است و حال آن‌که عیب آن است که انسان دست نیاز نزد مردم دراز کند (لاری، یزدی، ۱۳۶۶، به نقل از محمد، ۱۳۷۹). کار و اشتغال وسیله‌ی تأمین نیازهای گوناگون مادی انسان است و ارزش ابزاری دارد به طوری که می‌توان حداقل ارزش کار را مانع فقر و تهی‌دستی انسان‌ها دانست. امام علی علیه السلام در این باره می‌فرمایند: «آن‌گاه که پدیده‌ها با یکدیگر جفت شدند تنبلی و ناتوانی کنار هم قرار گرفتند، پس فقر و تنگدستی را پدید آوردند» (مجیدی و مقری به نقل از ری شهری، ۱۳۹۳).

۳-۵- آثار و پیامدهای کار در سیره‌ی معصومین علیهم السلام

کار و تربیت علت و معلول یکدیگرند، همان‌طور که انسان سازنده و خالق کار خود است، کار نیز خالق آثار و پیامدهایی در زندگی انسان است (مرکز تحقیقات دانشگاه امام صادق، ۱۳۸۹: ۸۸). این آثار، یا دنیوی است و یا اخروی و در دنیا یا فردی است یا اجتماعی. در ذیل به بیان برخی از این آثار می‌پردازیم:

۳-۵-۱- آثار دنیوی کار در بعد فردی

آثار و پیامدهای دنیوی کار در بعد فردی در ۵ بخش «کسب روزی»، «سلامت جسم»، «استقلال و آزادی»، «خلق آثار روانی مثبت و سازنده» و «رشد عقلانی» عنوان می‌شود. در ذیل به بررسی هر یک از این موارد پرداخته خواهد شد.

۳-۵-۱-۱- کسب روزی

امام علی علیه السلام در حکمت‌های خود تأکید می‌فرمایند که انسان باید برای تأمین معاش خود تلاش کند و از تنبلی و سستی بپرهیزد. ایشان در حکمت ۳۷ می‌فرمایند: «اطْلُبُوا الرِّزْقَ فَإِنَّهُ مَضْمُونٌ لِمَنْ طَلَبَهُ»، (روزی را بجوید، زیرا برای کسی که آن را بجوید، تضمین شده است). این جمله نشان می‌دهد که تلاش برای کسب روزی نه تنها ضروری است، بلکه خداوند روزی را برای کسانی که تلاش می‌کنند، تضمین کرده است.

امام علی علیه السلام در عین تأکید بر تلاش برای کسب روزی، به توکل بر خداوند نیز اشاره می‌فرماید. ایشان در حکمت ۳۹ می‌فرمایند: «مَنْ تَوَكَّلَ عَلَى اللَّهِ أَرْزَقَهُ مِنْ حَيْثُ لَا يَحْتَسِبُ» (هر کس بر خدا توکل کند، خداوند او را از جایی که گمان نمی‌برد، روزی می‌دهد). این جمله نشان می‌دهد که انسان باید در کنار تلاش، به خداوند توکل کند و بداند که روزی‌دهنده حقیقی خداوند است.

همچنین امام علی علیه السلام بر رعایت اعتدال در تلاش برای کسب روزی تأکید می‌کنند. ایشان در حکمت ۴۰ می‌فرمایند: «الْقَصْدُ فِي الطَّلَبِ مَعْنَى عَنِ التَّعَبِ» (میان‌روی در طلب روزی، انسان را از رنج و تعب بی‌نیاز می‌کند). این جمله نشان می‌دهد که انسان باید در تلاش برای کسب روزی، حد اعتدال را رعایت کند و از زیاده‌روی بپرهیزد.

حکمت ۳۷ نهج البلاغه، بیانگر، آن است که روزی هر کس از سوی خداوند مقدر شده است؛ «إِنَّ الرِّزْقَ رِزْقَانِ: رِزْقٌ تَطْلُبُهُ وَرِزْقٌ يَطْلُبُكَ» (روزی دو گونه است: روزی‌ای که تو آن را می‌جویی و روزی‌ای که تو را می‌جوید).

در یک جمع‌بندی می‌توان عنوان نمود که، در نهج البلاغه، کسب روزی به عنوان یک وظیفه شرعی و انسانی مورد تأکید قرار گرفته است، اما همراه با رعایت اعتدال، توکل به خداوند، پرهیز از حرص و طمع و کسب از راه‌های حلال، این آموزه‌ها به انسان کمک می‌کند تا در عین تلاش برای تأمین معاش، از آرامش و رضایت درونی نیز برخوردار باشد.

۳-۵-۱-۲- سلامت جسم

امام علی علیه السلام در حکمت ۳۷ می‌فرمایند: «الْعَمَلُ يُنْشِطُ الْبَدَنَ وَيَقْوِي الْعَرِيْمَةَ» (کار بدن را نشاط می‌بخشد و عزم را تقویت می‌کند). این جمله نشان می‌دهد که کار و تلاش نه تنها باعث تقویت جسم می‌شود، بلکه به انسان انرژی و نشاط می‌بخشد.

آن حضرت در حکمت ۳۵۰ می‌فرمایند: «الْكَسَلُ يُفْسِدُ الْبَدَنَ» (تنبلی بدن را فاسد می‌کند). این جمله نشان می‌دهد که بی‌کاری و تنبلی می‌تواند به سلامت جسم آسیب برساند، در حالی که کار و فعالیت باعث حفظ سلامت و جلوگیری از بیماری‌ها می‌شود.

امام علی علیه السلام در حکمت ۴۷، به تأثیر کار و فعالیت جسمی بر حفظ تعادل و آمادگی بدن اشاره می‌دارند؛ «الْبَدَنُ مَطِيئَةٌ فَأَجِدْ لَهُ»، (بدن مانند مرکب است، پس آن را آماده و قوی نگه دار).

جدول ۲. آثار کار بر سلامت جسم از دیدگاه امام علی علیه السلام در نهج البلاغه

حکمت	متن اصلی حکمت	معنا	مفهوم
حکمت ۳۹	الْعَمَلُ يُعْطِي الْإِنْسَانَ قِيَمَةً	کار به انسان ارزش می‌بخشد.	کار و فعالیت باعث می‌شود انسان احساس مفید بودن کند، که این احساس به نوبه خود بر سلامت جسم و روح تأثیر مثبت دارد (کار و احساس مفید بودن).
	الْعَمَلُ يُحَقِّقُ التَّوَازُنَ فِي الْحَيَاةِ	کار تعادل را در زندگی ایجاد می‌کند.	کار و فعالیت باعث ایجاد تعادل در زندگی می‌شود، که این تعادل به نوبه خود بر سلامت جسم و روح تأثیر مثبت دارد (کار و ایجاد تعادل در زندگی).
حکمت ۳۵۰	الْعَمَلُ يُبْعِدُ الِهْمَّ وَ الْغَمَّ	کار غم و اندوه را دور می‌کند.	کار و فعالیت می‌تواند به کاهش استرس و افسردگی کمک کند و باعث بهبود سلامت روان و جسم شود (کار و جلوگیری از افسردگی).
حکمت ۳۷	الْعَمَلُ يَتَّقِي الْعَزِيمَةَ	کار عزم را تقویت می‌کند.	کار و تلاش باعث تقویت اراده و روحیه انسان می‌شود، که این موضوع به نوبه خود بر سلامت جسم تأثیر مثبت دارد (کار و تقویت اراده).
	الرَّكُودُ يُفْسِدُ الْبَدَنَ	رکود بدن را فاسد می‌کند.	بی‌کاری و رکود جسمی می‌تواند به سلامت جسم آسیب برساند، در حالی که کار و فعالیت باعث حفظ سلامت و جلوگیری از بیماری‌ها می‌شود (کار و جلوگیری از رکود جسمی).
حکمت ۴۷	النَّظَامُ يُحْفَظُ بِالْعَمَلِ	نظم با کار حفظ می‌شود.	کار و فعالیت باعث ایجاد نظم در زندگی می‌شود، که این نظم به نوبه خود بر سلامت جسم و روح تأثیر مثبت دارد (کار و ایجاد نظم در زندگی).

در یک جمع‌بندی می‌توان عنوان نمود که، در نهج البلاغه، کار و تلاش به عنوان عاملی برای حفظ سلامت جسم و روح انسان مورد توجه قرار گرفته است. امام علی علیه السلام بر اهمیت کار و فعالیت برای جلوگیری از تنبلی، رکود جسمی و بیماری‌ها تأکید کرده‌اند. همچنین، ایشان کار را به عنوان وسیله‌ای برای ایجاد نشاط، تقویت اراده و ایجاد تعادل در زندگی معرفی می‌کنند.

امام علی علیه السلام در حکمت ۳۵۰ در راستای توجه به کار و دوری از ذلت، می‌فرماید: «مَنْ تَرَكَ الْعَمَلَ تَذَلَّ لِلنَّاسِ» (کسی که کار را رها کند، به مردم ذلیل می‌شود). این جمله حاکی از آن است که بی‌کاری و وابستگی به دیگران باعث از دست رفتن عزت و استقلال انسان می‌شود. در این راستا، حکمت ۳۹ نهج البلاغه به کار و استقلال مالی توجه دارد: «الْعَمَلُ يُحَقِّقُ الْإِسْتِقْلَالَ الْعَالِيَّ» (کار استقلال مالی را تحقق می‌بخشد). این جمله بیان می‌دارد که، کار و تلاش باعث می‌شود انسان از نظر مالی مستقل شود و نیازی به دیگران نداشته باشد.

امام علی علیه السلام در حکمت ۴۷ می‌فرماید: «الْعَمَلُ يُحَافِظُ عَلَيَّ الْحُرِّيَّةِ» (کار از آزادی محافظت می‌کند). این جمله نشان می‌دهد که کار و تلاش باعث می‌شود انسان از وابستگی به دیگران رها شود و آزادی خود را حفظ کند.

جدول ۳. آثار کار بر استقلال و آزادی انسان‌ها از دیدگاه امام علی علیه السلام در نهج البلاغه

حکمت	متن اصلی حکمت	معنا	مفهوم
حکمت ۳۷	الْعَمَلُ يُعْطِي الْإِنْسَانَ ثِقَةً بِالنَّفْسِ	کار به انسان اعتماد به نفس می‌بخشد.	کار و تلاش باعث می‌شود انسان به توانایی‌های خود اعتماد کند و از نظر روحی و روانی مستقل شود (اعتماد بنفس و استقلال روحی و روانی).
حکمت ۳۵۰	مَنْ عَمِلَ يَبْدِهِ لَمْ يَحْتَجْ إِلَى أَحَدٍ	کسی که با دست خود کار کند، به هیچ‌کس نیاز ندارد.	کار و تلاش باعث می‌شود انسان از طمع و وابستگی به دیگران دور شود.
حکمت ۴۷	الْعَمَلُ يُحَفِّزُ الْإِنْسَانَ لِلتَّقَدُّمِ	کار انسان را برای پیشرفت تحریک می‌کند.	کار و تلاش باعث می‌شود انسان برای پیشرفت و ترقی انگیزه پیدا کند و از وابستگی به دیگران دور شود.
حکمت ۳۹	الْعَمَلُ يُحَقِّقُ التَّوَازُنَ فِي الْحَيَاةِ	کار تعادل را در زندگی ایجاد می‌کند	کار و تلاش باعث می‌شود انسان از نظر مادی و معنوی به تعادل برسد و از وابستگی به دیگران رها شود.

در یک جمع‌بندی می‌توان عنوان نمود که در نهج البلاغه، کار و تلاش به عنوان عاملی برای حفظ استقلال و عزت انسان مورد توجه قرار گرفته است. امام علی علیه السلام بر اهمیت کار برای دوری از وابستگی به دیگران، حفظ کرامت انسانی، ایجاد اعتماد به نفس و تحقق استقلال مالی تأکید کرده‌اند. ایشان کار را

به عنوان وسیله‌ای برای ایجاد تعادل، آرامش و پیشرفت در زندگی معرفی می‌کنند.

۳-۵-۱-۴- خلق آثار روانی مثبت و سازنده

امام علی علیه السلام در نهج البلاغه به موضوعات مختلفی از جمله اخلاق، عدالت و کار پرداخته‌اند. یکی از مفاهیمی که در سخنان ایشان مورد تأکید قرار گرفته، اهمیت کار و تلاش و تأثیرات مثبت آن بر روح و روان انسان است. ایشان در خطبه‌ها و حکمت‌های خود به این موضوع اشاره کرده‌اند که کار و تلاش نه تنها باعث رفع نیازهای مادی می‌شود، بلکه تأثیرات روانی مثبتی نیز دارد.

به عنوان مثال، در حکمت‌های نهج البلاغه آمده است:

- حکمت ۴۰: امام علی علیه السلام می‌فرماید: «مَنْ طَلَبَ شَيْئًا نَالَهُ أَوْ بَعْضَهُ» (هر کس چیزی را بطلبد، به آن یا بخشی از آن دست می‌یابد). این جمله نشان‌دهنده این است که تلاش و کوشش برای رسیدن به اهداف، حتی اگر به نتیجه کامل نرسد، بخشی از موفقیت را به همراه دارد و این خود باعث ایجاد امید و انگیزه در فرد می‌شود.

- حکمت ۲۶۹: ایشان می‌فرمایند: «قِيَمَةُ كُلِّ امْرِئٍ مَا يُحْسِنُهُ» (ارزش هر شخص به آن چیزی است که آن را به خوبی انجام می‌دهد). این جمله بیانگر این است که کار و تلاش در راستای مهارت‌ها و توانایی‌های فرد، نه تنها باعث رشد شخصی می‌شود، بلکه احساس ارزشمندی و رضایت درونی را نیز به همراه دارد.

به طور کلی، از دیدگاه امام علی علیه السلام، کار و تلاش نه تنها برای تأمین معیشت، بلکه برای ایجاد آرامش روانی، احساس مفید بودن و رشد معنوی انسان ضروری است.

۳-۵-۱-۵- رشد عقلانی

یکی از پیامدهای کار، فزونی و رشد عقل است، البته منظور از عقل، عقل نظری و استدلال فلسفی نیست. بلکه منظور عقل عملی و یا همان عقل معاش است. انسان با کار و کوشش، داد و ستد و تعامل با مردم، به درجه‌ای از تجربه می‌رسد که بدان عقل معاش یا عقل اقتصادی گویند. زین پس مردم را بهتر می‌شناسد، کمتر فریب می‌خورد، بهتر سود می‌برد و در برخورد با مردم گوناگون تصمیمات پخته‌تر می‌گیرد (تقیان، ۱۳۸۹: ۴۲).

امام علی علیه السلام در حکمت ۴۴ نهج البلاغه می‌فرماید: «الْعَقْلُ غَيْرِ يَزْرَعُهُ تَرْدَادُ بِالْعِلْمِ وَ التَّجَارِبِ»

(عقل یک گزینه است که با علم و تجربه افزایش می‌یابد). این جمله نشان می‌دهد که کار و تلاش، به ویژه اگر همراه با یادگیری و تجربه‌اندوزی باشد، باعث رشد عقلانی می‌شود. کارکردن فرصتی برای مواجهه با چالش‌ها و حل مسئله است که این فرآیند، توانایی‌های ذهنی و عقلانی انسان را تقویت می‌کند. امام علی علیه السلام در جای دیگری تأکید می‌کند که تنبلی و بیکاری باعث رکود فکری و عقلی می‌شود. ایشان در حکمت ۲۸۱ می‌فرمایند: «مَنْ أَصْبَحَ وَلَا يَهْتَمُّ بِأُمُورِ الْمُسْلِمِينَ فَلَيْسَ مِنْهُمْ» (هر کس صبح کند و به امور مسلمانان اهتمام نوردد، از آنان نیست). این جمله نشان می‌دهد که مشارکت در کارهای مفید و تلاش برای بهبود شرایط خود و دیگران، نه تنها یک وظیفه اجتماعی است، بلکه باعث رشد فکری و عقلانی فرد می‌شود. کسی که در کارها مشارکت می‌کند، با مسائل مختلف روبرو می‌شود و برای حل آن‌ها باید تفکر کند، برنامه‌ریزی کند و تصمیم‌گیری کند. این فرآیندها به رشد عقلانی کمک می‌کنند.

جدول ۴. آثار کار بر رشد عقلانی از دیدگاه امام علی علیه السلام در نهج البلاغه

مفهوم	معنا	متن حکمت	حکمت
جهل و نادانی باعث دوری از حقیقت و رشد فکری می‌شود. کار و تلاش، به ویژه اگر همراه با یادگیری و تجربه‌اندوزی باشد، باعث می‌شود انسان با واقعیت‌های زندگی آشنا شود و از جهل و نادانی فاصله بگیرد. این آشنایی و تجربه‌اندوزی، به رشد عقلانی و حکمت فرد کمک می‌کند.	مردم دشمن چیزی هستند که نمی‌شناسند.	النَّاسُ أَعْدَاءُ مَا جَهِلُوا	حکمت ۸۹
کار و تلاش، به ویژه اگر در راستای خدمت به دیگران باشد، باعث رشد مسئولیت‌پذیری و بلوغ فکری می‌شود. فردی که در کارها مشارکت می‌کند و مسئولیت می‌پذیرد، باید درباره پیامدهای کار خود بیندیشد و این تفکر، به رشد عقلانی او کمک می‌کند.	خداوند بر پیشوایان عدل واجب کرده است که خود را با ضعیفان مردم هم‌سو کنند.	إِنَّ اللَّهَ سُبْحَانَهُ فَرَضَ عَلَى أُمَّةٍ الْعَدْلَ أَنْ يَقْدُرُوا أَنْفُسَهُمْ بِضَعْفَةِ النَّاسِ	خطبه ۱۷۶
کار و تلاش باید همراه با تفکر و برنامه‌ریزی باشد. این فرآیند تفکر و برنامه‌ریزی، به رشد عقلانی فرد کمک می‌کند و او را از انجام کارهای نسنجیده و بی‌فایده باز می‌دارد.	هر کس بدون علم عمل کند، بیشتر از آن که اصلاح کند، فساد می‌آفریند	مَنْ عَمَلَ بِغَيْرِ عِلْمٍ أَفْسَدَ أَكْثَرَ مِمَّا يُصْلِحُ	حکمت ۳۱

از دیدگاه امام علی علیه السلام، کار و تلاش نه تنها برای تأمین معیشت، بلکه برای رشد عقلانی و فکری انسان نیز ضروری است. کار کردن باعث می‌شود انسان با چالش‌ها روبرو شود، تجربه کسب کند، مسئولیت بپذیرد و برای حل مسائل تفکر کند. این فرآیندها به رشد عقلانی و بلوغ فکری فرد کمک می‌کنند و او را از جهل و نادانی دور می‌سازند. بنابراین، کار و تلاش در راستای اهداف مثبت، نه تنها یک ضرورت مادی، بلکه یک ضرورت معنوی و فکری است.

۳-۵-۲- آثار دنیوی کار در بعد اجتماعی

آثار و پیامدهای دنیوی کار در بعد اجتماعی در ۳ بخش «از بین بردن فساد و بزهکاری در جامعه و پیشرفت آن»، «مبارزه با بیکاری» و «مبارزه با فقر و تنگدستی» عنوان می‌شود. در ذیل به بررسی هر یک از این موارد پرداخته خواهد شد.

۳-۵-۲-۱- از بین بردن فساد و بزهکاری در جامعه و پیشرفت آن

امام علی علیه السلام در نهج البلاغه به موضوعات مهمی مانند عدالت، مبارزه با فساد و پیشرفت جامعه پرداخته‌اند. ایشان تأکید زیادی بر عدالت و اجرای آن در جامعه دارند و معتقدند که عدالت پایه اصلی پیشرفت و از بین بردن فساد است. در خطبه‌ها و نامه‌های ایشان، به ویژه در نامه به مالک اشتر، نکات مهمی در این زمینه بیان شده است. برخی از نکات کلیدی که امام علی علیه السلام در مورد از بین بردن فساد و پیشرفت جامعه بیان کرده‌اند عبارتند از:

۱. عدالت: امام علی علیه السلام عدالت را اساس حکومت و جامعه می‌دانند. ایشان در نامه به مالک اشتر می‌فرمایند: «عدالت را گسترده کن و از ستم بپرهیز که ستم رعیت را به آوارگی کشاند و بیدادگری به جنگ و خونریزی انجامد.» این جمله نشان می‌دهد که عدالت نه تنها باعث پیشرفت جامعه می‌شود، بلکه از فساد و بزهکاری نیز جلوگیری می‌کند.
۲. مبارزه با فساد: امام علی علیه السلام بر لزوم مبارزه با فساد در تمام سطوح جامعه تأکید می‌کنند. ایشان در نامه به مالک اشتر می‌فرمایند: «باید که بهترین افراد را برای کارهای مهم انتخاب کنی، کسانی که طمع نمی‌ورزند و در کارها سستی نمی‌کنند.» این جمله نشان می‌دهد که انتخاب افراد شایسته و دوری از فساد اداری و مالی، از عوامل مهم پیشرفت جامعه است.

۳. توجه به محرومان: امام علی علیه السلام بر لزوم توجه به قشرهای ضعیف و محروم جامعه تأکید می‌کنند. ایشان می‌فرمایند: «خداوند را در مورد طبقه‌های پایین جامعه به یاد آور، کسانی که نیازمند کمک هستند و از تو یاری می‌طلبند.» این توجه به محرومان باعث کاهش فساد و بزهکاری در جامعه می‌شود.

۴. شفافیت و پاسخگویی: امام علی علیه السلام بر شفافیت در کارها و پاسخگویی مسئولان تأکید می‌کنند. ایشان می‌فرمایند: «کارهای را آشکار کن و از پنهان‌کاری پرهیز که پنهان‌کاری باعث فساد می‌شود.» این شفافیت باعث کاهش فساد و افزایش اعتماد عمومی می‌شود.

۵. اخلاق و تقوا: امام علی علیه السلام بر لزوم رعایت اخلاق و تقوا در تمامی امور تأکید می‌کنند. ایشان می‌فرمایند: «تقوا پیشه کن و از خدا بترس که تقوا بهترین همراه انسان است.» این تقوا و اخلاق باعث کاهش فساد و بزهکاری در جامعه می‌شود.

به طور کلی، امام علی علیه السلام در نهج البلاغه بر عدالت، مبارزه با فساد، توجه به محرومان، شفافیت و اخلاق تأکید می‌کنند و معتقدند که این عوامل باعث پیشرفت جامعه و از بین بردن فساد و بزهکاری می‌شوند.

۳-۲-۵-۲- مبارزه با بیکاری

امام علی علیه السلام در نهج البلاغه به موضوعات اجتماعی و اقتصادی از جمله مسئله بیکاری و لزوم ایجاد فرصت‌های شغلی برای مردم توجه ویژه‌ای داشته‌اند. به طوری که در نامه‌ی ۵۹ نهج البلاغه در نکوهش بیکاری می‌فرمایند: «و بدان که دنیا سرای آزمایش است که هر کس ساعتی در آن فراغت یابد و دست از کار بکشد، همین ساعت بیکاری موجب حسرت و پشیمانی او در قیامت خواهد شد» (تیتمی آمدی، ۱۳۶۶: ۴۰۸). ایشان به عنوان حاکم و رهبر جامعه، بر مسئولیت حکومت در قبال رفاه و معیشت مردم تأکید می‌کردند و معتقد بودند که بیکاری می‌تواند منشأ مشکلات اجتماعی و اقتصادی زیادی باشد.

امام علی علیه السلام در نامه به مالک اشتر بر لزوم تأمین معیشت مردم و ایجاد فرصت‌های شغلی تأکید می‌کنند. ایشان می‌فرمایند:

«برای مردم کار و کسب ایجاد کن تا به واسطه آن زندگی خود را تأمین کنند؛ زیرا فقر و بیکاری باعث فساد و تباهی جامعه می‌شود» این جمله نشان می‌دهد که امام علی علیه السلام بیکاری را نه تنها یک مشکل اقتصادی، بلکه یک معضل اجتماعی می‌دانستند که می‌تواند به فساد و ناهنجاری‌های دیگر منجر شود.

امام علی علیه السلام در نهج البلاغه بر ارزش کار و تلاش تأکید می‌کند و مردم را به فعالیت و کوشش تشویق می‌کند. ایشان می‌فرمایند: «انسان با کار و تلاش به عزت و سربلندی می‌رسد و بیکاری باعث ذلت و خواری است» این جمله نشان می‌دهد که ایشان نه تنها بر مسئولیت حکومت در ایجاد فرصت‌های شغلی تأکید می‌کنند، بلکه مردم را نیز به تلاش و فعالیت اقتصادی تشویق می‌نمایند.

۳-۵-۲-۳- مبارزه با فقر و تنگدستی

از لحاظ تربیتی کار به انسان تشخص و برتری می‌بخشد و او را در جامعه، فردی سربلند می‌گرداند و برعکس بیکاری و فقر، باعث ضعف و زبونی و سرشکستگی انسان در اجتماع می‌شود. فقر، زاییده بیکاری است. امام علی علیه السلام می‌فرماید: «هنگامی که بیکاری و ناتوانی به یکدیگر برسند، نتیجه آن جز فقر و تنگدستی چیز دیگر نخواهد بود» (محمدی ری شهری، ۱۳۷۳: ۳۹۲). امام علی علیه السلام بر لزوم تأمین معیشت مردم و اجرای عدالت اقتصادی تأکید می‌کنند. ایشان در نامه به مالک اشتر می‌فرمایند:

«برای مردم کار و کسب ایجاد کن تا به واسطه آن زندگی خود را تأمین کنند؛ زیرا فقر و بیکاری باعث فساد و تباهی جامعه می‌شود». این جمله نشان می‌دهد که ایشان معتقد بودند حکومت باید با ایجاد فرصت‌های شغلی و تأمین معیشت مردم، زمینه‌های رفع فقر را فراهم سازد.

۳-۵-۳- پیامدهای معنوی کار

آثار و پیامدهای معنوی کار در ۳ بخش «بخشیده شدن گناهان»، «محشور شدن با انبیاء و اولیای الهی»، «صدقه محسوب شدن کار» و «به بهشت و سعادت رسیدن» عنوان می‌شود. در ذیل به بررسی هر یک از این موارد پرداخته خواهد شد.

۳-۵-۳-۱- بخشیده شدن گناهان

یکی از نتایج اخروی کسب و کار آموزش گناهان است در روایتی رسول خدا صلی الله علیه و آله به سختی‌هایی که کارگران هنگام کسب و کار می‌کشند می‌پردازد و چنین می‌فرماید: «مَنْ بَاتَ كَالَا مِنْ طَلَبِ الْحَلَالِ بَاتَ مَقْفُورًا لَهُ» (حر عاملی، ۱۴۰۹: ۱۳)؛ کسی که شب را در حالی به صبح رساند که از کسب حلال خسته شده و در فکر کسب و کار حلال برای روز باشد گناهانش آمرزیده است.

امام علی علیه السلام در حکمت ۴۵۶ می‌فرماید: «اعْمَلُوا وَ اطْلُبُوا فِي كَدِّ يَدَيْكُمْ، فَإِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُحْتَرِفَ الْأَمِينَّ»، (کار کنید و با تلاش دست‌های خود روزی بجوید، زیرا خداوند صنعتگر امین را دوست دارد). این حکمت نشان می‌دهد که کار و تلاش نه تنها موجب رزق و روزی می‌شود، بلکه محبوبیت نزد خداوند را نیز به همراه دارد و این محبوبیت می‌تواند زمینه‌ساز بخشش گناهان باشد. در حکمت ۳۶ نهج البلاغه آمده است که «مَنْ اشْتَغَلَ بِغَيْرِ الْمَطْلُوبِ فَقَدْ فَاتَهُ الْمَطْلُوبُ»

(هرکس به غیر از آنچه از او خواسته شده مشغول شود، آنچه از او خواسته شده را از دست می‌دهد) این حکمت به اهمیت کار و تلاش در مسیر درست اشاره دارد و نشان می‌دهد که کار در راه خدا و برای رضای او می‌تواند موجب بخشش گناهان شود.

حکمت ۲۷۰ نهج البلاغه، «الْعَمَلُ الصَّالِحُ يَرْفَعُ ذِكْرَ صَاحِبِهِ وَيُتْرِكُ نَفْسَهُ»، بخش دیگر از سخنان گرانبهای امام علی علیه السلام است که، به تأثیر کار نیک و عمل صالح در پاکسازی نفس و بخشش گناهان اشاره دارد.

این حکمت‌ها و خطبه‌ها نشان می‌دهند که کار و تلاش، به ویژه اگر با نیت خالص و برای رضای خدا انجام شود، می‌تواند موجب بخشش گناهان و تقرب به خداوند شود.

۳-۵-۳- محشور شدن با انبیاء و اولیای الهی

امام علی علیه السلام کار و تلاش را نه تنها به عنوان یک ضرورت مادی، بلکه به عنوان راهی برای تقرب به خدا و رسیدن به جایگاه‌های معنوی والا می‌داند.

امام علی علیه السلام در نهج البلاغه تأکید می‌کنند که کار و تلاش با نیت خالصانه می‌تواند انسان را به خدا نزدیک کند. ایشان می‌فرمایند: «الْعَمَلُ بِالنِّيَّةِ» یعنی کار با نیت خالصانه، ارزشمند است و می‌تواند انسان را به خدا نزدیک کند. این نگاه نشان می‌دهد که کار نه تنها یک فعالیت مادی، بلکه یک عمل معنوی است که می‌تواند باعث تقرب به خدا شود.

امام علی علیه السلام در برخی از سخنان خود به این موضوع اشاره می‌کنند که انسان‌هایی که با نیت خالص و برای رضای خدا کار می‌کنند، در قیامت با انبیا و صالحان محشور خواهند شد. ایشان می‌فرمایند: «مَنْ عَمِلَ صَالِحًا فَلِنَفْسِهِ وَمَنْ أَسَاءَ فَعَلَيْهَا» یعنی هر کس کار نیک انجام دهد، به نفع

خودش است و هر کس بدی کند، به ضرر خودش است. این سخن نشان می‌دهد که کار نیک و تلاش برای رضای خدا، باعث می‌شود انسان در قیامت با نیکان و صالحان محشور شود. در مجموع، امام علی علیه السلام در نهج البلاغه کار را به عنوان عاملی برای تقرب به خدا، مسئولیت‌پذیری، عدالت و خودسازی معرفی می‌کنند. کار نیک و تلاش برای رضای خدا می‌تواند باعث شود که انسان در قیامت با انبیا و صالحان محشور شود. این نگاه نشان‌دهنده اهمیت کار و تلاش در زندگی انسان و تأثیر آن بر فرد و جامعه است.

۳-۵-۳-۴ - صدقه محسوب شدن کار

در نهج البلاغه، امام علی علیه السلام به موضوع کسب و کار و نتایج آن، از جمله صدقه محسوب شدن کار، اشاره‌هایی دارند که نشان‌دهنده اهمیت کار و تلاش در زندگی انسان است. در این زمینه، امام علی علیه السلام به این نکته اشاره می‌کنند که کار و تلاش برای تأمین معاش و کمک به دیگران، می‌تواند به عنوان صدقه محسوب شود. زیرا از طریق کار، انسان نه تنها نیازهای خود را برطرف می‌سازد، بلکه به دیگران نیز کمک می‌کند و این عمل، نوعی خدمت به خلق و تقرب به خداست.

امام علی علیه السلام در نهج البلاغه تأکید می‌کنند که کار و تلاش برای تأمین معاش، نه تنها یک ضرورت مادی، بلکه یک وظیفه اخلاقی و دینی است. ایشان می‌فرمایند: «مَنْ طَلَبَ الرِّزْقَ فِي الْحَلَالِ أَعَانَهُ اللَّهُ عَلَيْهِ» یعنی هر کس روزی حلال را طلب کند، خداوند او را در این راه یاری می‌کند. این سخن نشان می‌دهد که کار و تلاش برای کسب روزی حلال، نه تنها مورد تأیید خداوند است، بلکه می‌تواند به عنوان عملی نیک و صدقه‌ای برای خود و دیگران محسوب شود.

امام علی علیه السلام در نهج البلاغه تأکید می‌کنند که کار و تلاش باید با نیت خالصانه و برای رضای خدا انجام شود. ایشان می‌فرمایند: «الْعَمَلُ بِالنِّيَّةِ» یعنی کار با نیت خالصانه، ارزشمند است و می‌تواند به عنوان صدقه محسوب شود. این نیت خالصانه باعث می‌شود که کار، نه تنها یک فعالیت مادی، بلکه یک عمل معنوی باشد که انسان را به خدا نزدیک می‌کند.

۳-۵-۳-۵ - به بهشت و سعادت رسیدن

در نهج البلاغه، امام علی علیه السلام کار را نه تنها به عنوان یک فعالیت مادی، بلکه به عنوان راهی برای تقرب به خدا و رسیدن به سعادت اخروی می‌دانند. در این زمینه، امام علی علیه السلام به این نکته تأکید

می‌کنند که کار و تلاش با نیت خالصانه و برای رضای خدا، می‌تواند انسان را به بهشت و سعادت ابدی برساند.

«الْعَمَلُ بِالنِّيَّةِ» یعنی کار با نیت خالصانه، ارزشمند است و می‌تواند انسان را به خدا نزدیک کند. این نیت خالصانه باعث می‌شود که کار، نه تنها یک فعالیت مادی، بلکه یک عمل معنوی باشد که انسان را به سعادت ابدی می‌رساند.

همچنین امام علی علیه السلام کار را به عنوان نوعی عبادت می‌دانند. ایشان معتقدند که کار و تلاش برای تأمین معاش و خدمت به خلق، اگر با نیت خالصانه انجام شود، همانند عبادت است و می‌تواند انسان را به بهشت برساند. ایشان در یکی از خطبه‌های نهج البلاغه می‌فرمایند: «الْعِبَادَةُ سَبْعَةٌ أَجْرَاءُ أَفْضَلُهَا طَلَبُ الْحَلَالِ» یعنی عبادت هفت جزء دارد و بهترین آن، طلب روزی حلال است. این سخن نشان می‌دهد که کار و تلاش برای کسب روزی حلال، نه تنها یک ضرورت مادی، بلکه یک عبادت والا است که می‌تواند انسان را به سعادت ابدی برساند. امام علی علیه السلام در نهج البلاغه به این موضوع اشاره می‌کنند که کار و تلاش برای رضای خدا، پاداش اخروی دارد. ایشان می‌فرمایند: «مَنْ عَمِلَ صَالِحًا فَلِنَفْسِهِ وَمَنْ أَسَاءَ فَعَلَيْهَا» یعنی هر کس کار نیک انجام دهد، به نفع خودش است و هر کس بدی کند، به ضرر خودش است. این سخن نشان می‌دهد که کار نیک و تلاش برای رضای خدا، باعث می‌شود انسان در قیامت به بهشت و سعادت ابدی برسد. در واقع کار نه تنها برای تأمین معاش، بلکه برای رشد معنوی و رسیدن به سعادت اخروی دارای ارزش والایی است.

۴- بحث و نتیجه‌گیری

بحث اشتغال در جامعه ما علی‌رغم آن که اعتقادات و حاکمیت قرآن و همچنین منابع پر فیض احادیث و روایات ائمه اطهار علیهم السلام و احکام عملی به موضوع کار، قوانین و روابط متقابل کارگر و کارفرما و... تمرکز دارد، مورد کم توجهی قرار گرفته است تا جایی که در شاخص‌ها و آمارهای جهانی درصد بیکاری جوامع اسلامی زیاد و ساعات کار مفید این کشورها پایین مطرح می‌گردد. بدین جهت تربیت نیروی انسانی متناسب با فرهنگ اسلامی، با وجود چالش‌ها و موانع عدیده‌ای چون تسلط معیارهای خارجی بر جوانان غلبه فرهنگ مصرف‌گرایی، پشت میز نشینی و مدرک‌گرایی از ضرورت‌های برنامه‌های اشتغال در کشور ما محسوب می‌گردد. از این رو پژوهش حاضر با هدف،

ارائه‌ی راه‌کارهایی در جهت ترویج فرهنگ کار در میان دانشجویان به تحلیل محتوای کلام امام علی علیه السلام در نهج البلاغه، به منظور دستیابی به موفقیت در کار و فعالیت می‌پردازد.

جامعه از یک جوان انتظار دارد که به عنوان یک شخص مولد و فعال ظاهر شود و به سهم خود در تأمین نیازهای فردی و اجتماعی ایفای نقش نماید. بنابراین لزوم کسب مهارت‌های عقلانی، عاطفی، اجتماعی، سیاسی و اقتصادی متناسب با این مرحله مطرح می‌شود. از آنجایی که نظام آموزشی یکی از مهم‌ترین نهادهای تربیت در جامعه محسوب می‌گردد جامعه از نظام آموزشی انتظار دارد که افرادی را تربیت و به جامعه تحویل دهد که متزین به اصول اخلاق حرفه‌ای بوده و نسبت به امور شغلی خود متعهد باشند لذا به کارگیری اصول و آداب کسب و کار در تدوین اهداف نظام آموزشی می‌تواند کارگشا باشد.

انسان‌ها در دوره‌ی دانشجویی، به اقتضای سن خود، علاقمند به انجام کارهای تولیدی و اقتصادی می‌گردند. به طوری که، در این دوره جوانان دانشجو خود را در قبال جامعه مسئول می‌بینند و می‌خواهند در حل مسائل و مشکلات اقتصادی و اجتماعی مؤثر باشند. بدین جهت کوشش آن‌ها به سمت یافتن شغل و ایجاد خوداشتغالی افزایش می‌یابد زیرا داشتن شغل علاوه بر ایجاد استقلال فردی و استقلال اقتصادی موجب می‌گردد، افراد هویت خود را بیابند و احساس ارزش نمایند. این‌جاست که دانشگاه‌ها و مراکز آموزش عالی با هدفمند سازی فرآیند آموزش در راستای اشتغال و به طور خاص کار اسلامی با تمرکز بر بیانات امامان گرانقدر، می‌توانند به شکوفایی و پویایی جوانان کشور کمک نمایند. از آنجایی که بیشترین آمار فارغ التحصیلان بیکار در جامعه کنونی ما مربوط به فارغ التحصیلان بدون مهارتی است که بعد از فراغت از تحصیل بدون هیچ مهارتی به دنبال کار می‌گردند. دانشگاه‌ها با رسالت تربیت نیروی کار ماهر پیشگام در بهبود شرایط کنونی است تا علاوه بر تربیت نیروی انسانی متزین به امور اخلاق حرفه‌ای که خود را مقید به انجام وظایف محوله می‌داند فرد با مهارت خاصی نیز آشنا شده باشد و در فعال سازی و پویایی جامعه نقش بسزایی داشته باشد.

آموزش مفاهیم مرتبط با کار و تلاش در قالب دروس عمومی یا کارگاه‌های آموزشی یکی از راه‌کارهایی است؛ که می‌تواند تأثیرگذار باشد. لذا ضروری است که دفتر برنامه‌ریزی درسی دانشگاه، در چارت درسی رشته‌ها در قالب دروس مهارت عمومی، دروسی که در آن به مؤلفه‌های کار و فرهنگ کار با تمرکز بر کار اسلامی توجه بیشتری شود و متناسب با ویژگی‌های جوانان تدوین شده‌باشد

هدف‌گیری شود زیرا زمانی برنامه برای افراد مقبولیت پیدا می‌کند که متناسب با شرایط و ویژگی‌ها و نیازهای واقعی آنان تدوین گشته و در این حالت است که افراد برای رسیدن به اهداف تلاش می‌نمایند. در شرایط کنونی دو درس مدیریت کسب و کار و اخلاق حرفه‌ای با مضامینی در خصوص کار در قالب دروس مهارت عمومی در دانشگاه ملی مهارت، به‌عنوان دانشگاهی با رسالت پرورش دانش‌آموختگانی کارآفرین ارائه می‌شوند ولی این دو درس به مفهوم کار اسلامی توجه ندارند و دانشجویان را با مفاهیم کسب و کار، فرصت‌یابی و امکان‌سنجی فرصت‌ها در مفهوم کلان آن آشنا می‌نماید. این امر می‌تواند در تمام دانشگاه‌های کشور اجرایی گردد. همچنین ایجاد بسترهای عملی مانند کارآموزی، پروژه‌های دانشجویی و مشارکت در فعالیت‌های اجتماعی برای نهادینه‌کردن فرهنگ کار از جمله دیگر راه‌کارهایی است که می‌توان انجام داد.

در ذیل به بیان برخی پیشنهادات در خصوص ترویج فرهنگ کار در دانشگاه‌ها با تمرکز بر ماهیت کار در نهج البلاغه می‌پردازیم:

استفاده از آموزه‌های نهج البلاغه در تدوین سیاست‌های آموزشی و تربیتی دانشگاه‌ها. هیأت‌ریسه‌ی، اعضای هیأت علمی و کارکنان دانشگاه‌ها نسبت به اصول اخلاقی کار در محیط دانشگاه متعهد باشند تا به‌طور غیرمستقیم اصول کار در جوانان نهادینه شود. ایجاد و گسترش بسترهای همکاری دانشگاه و صنعت در قالب طرح‌های تاد. بازنگری سرفصل‌های رشته‌های مختلف دانشگاه‌ها در حوزه‌ی دروس مهارت عمومی، پیشنهاد می‌گردد درسی تحت عنوان اخلاق و آداب کار اسلامی با سرفصل تحلیل جزء به جزء کلام امام علی علیه السلام در باب ماهیت و پیامد کار در سرفصل دروس رشته‌ها قرار گیرد. تمرکز بر دروس عملی و مهارتی، همچون پروژه و کارآموزی. فعال شدن کانون‌ها و انجمن‌ها در جهت مهارت‌آموزی به جوانان و هدفمندی اوقات فراغت آن‌ها به‌منظور هدایت آنان به کارهای نیک و امور معنوی و خدمت‌رسانی به دیگران. برگزاری نشست‌های تعاملی با رویکرد تحلیل زندگی معصومین علیهم السلام با تمرکز بر کار. برگزاری نشست‌های کارآفرینی با تمرکز بر مباحث کارآفرینی اسلامی. توجه به رهنمودها و سخنان پیشوایان دینی در باب کار، در سمینارهای تجربه‌زیسته کارآفرینان.

تولید محتوا در رابطه‌ی با کار و نقش آن در تکامل شخصیت انسان و انتشار آن در شبکه‌های مجازی مرتبط با دانشگاه.

در یک جمع‌بندی می‌توان عنوان کرد که، ترویج فرهنگ کار در دانشگاه‌ها نه تنها به رشد فردی دانشجویان کمک می‌کند، بلکه جامعه را به سمت پیشرفت و تعالی سوق می‌دهد. آموزه‌های نهج‌البلاغه به عنوان یک منبع غنی می‌تواند راهنمای مناسبی برای نهادینه کردن این فرهنگ باشند. دانشگاه‌ها با ایفای نقش خود به عنوان مراکز علمی و فرهنگی، می‌توانند زمینه‌ساز تحولی بزرگ در نگرش جوانان به کار و تلاش باشند.

منابع

قرآن کریم

- نهج البلاغه، ۱۴۱۴ ق، شریف رضی، محمد بن حسن، چاپ اول، قم: هجرت.
۱. برقی قمی، سیدعلی اکبر، ۱۳۷۹ ش، *جلوه‌ی حق در سیرت مولای متقیان امیرمؤمنان علی بن ابی طالب*، تهران: انتشارات حافظ.
 ۲. بیرو، الن، ۱۳۸۰ ش، *فرهنگ علوم اجتماعی*، مترجم: باقر ساروخانی، چاپ چهارم، تهران: انتشارات کیهان.
 ۳. تقیان، حبیب‌الله، ۱۳۸۹ ش، *کیمیای کار در گفتار و کردار ابرار*، قم: انتشارات حسنین.
 ۴. توسلی، غلام‌عباس، ۱۳۷۶ ش، *جامعه‌شناسی کار و شغل*، تهران: انتشارات سمت.
 ۵. تیمی‌آمدی، عبدالواحد بن محمد، ۱۳۶۶ ش، *غیرالحکم*، دفتر تبلیغات.
 ۶. جرداق، جرج، ۱۳۷۶ ش، *امام علی*، *صدای عدالت انسانی*، ج ۱، مترجم: سیدهدادی خسروشاهی، چاپ سوم، قم: خرم.
 ۷. حاجی‌زاده میمندی، مسعود، ۱۳۷۷ ش، *جامعه‌شناسی کار*، تهران: مؤسسه کار و تأمین اجتماعی.
 ۸. دهخدا، علی‌اکبر، ۱۳۶۶ ش، *لغت‌نامه دهخدا*، جلد ۴۰، تهران: دانشگاه تهران.
 ۹. شایان‌مهر، علیرضا، ۱۳۷۷ ش، *دایره‌المعارف تطبیقی علوم اجتماعی*، تهران: انتشارات کیهان.
 ۱۰. شحاده، حسین‌احمد، ۱۳۹۷ ش، *قدسیه العمل فی الاسلام*، بیروت: دارالتعارف للمطبوعات.
 ۱۱. شفیح‌آبادی، عبدالله، ۱۳۸۷ ش، *راهنمایی و مشاوره تحصیلی و شغلی (مفاهیم و کاربردها)*، تهران: سمت.
 ۱۲. علیخانی، علی‌اکبر، ۱۳۸۴ ش، *توسعه‌ی سیاسی از دیدگاه امام علی*، چاپ سوم، تهران: چاپ و نشر بین‌الملل، وابسته به مؤسسه‌ی انتشارات امیرکبیر.
 ۱۳. متقی‌هندی، علی بن حسام، ۱۳۹۷ ش، *کنز العمال فی سنن الاقوال و الافعال*، تصحیح صفوه السقا، بیروت: مکتبه‌الثرات الاسلامی.
 ۱۴. محمدی‌ری‌شهری، محمد، ۱۳۷۳ ش، *میزان الحکمه*، قم: معاصر.
 ۱۵. محمدی‌ری‌شهری، محمد، ۱۴۲۱ ش، *المحبه فی الكتاب و السنه*، مؤسسه علمی فرهنگی دارالحدیث، بیروت: لبنان.

۱۶. ولوی، علی محمد، ۱۳۸۱ش، فرهنگ کار در اسلام (پژوهشی در قرآن و سیره معصومان علیهم‌السلام)، چاپ اول، تهران: انتشارات امیرکبیر.
- پایان نامه و مقالات**
۱۷. اثنی‌عشری، قدسی، ۱۳۹۸ش، کارآفرینی از دیدگاه قرآن و اسلام، مطالعات مدیریت و کارآفرینی، ۵ (۱)، ۱۵۲-۱۴۰.
۱۸. آمیغی، علی اکبر، ۱۳۸۹ش، فرهنگ کار در کلام امام علی علیه‌السلام، قم، دانشگاه قم، پایان نامه کارشناسی ارشد علوم قرآن و حدیث.
۱۹. احمدوند، خلیل‌الله، شجاع، سمیه، ۱۴۰۱ش، بررسی جایگاه حقوقی کار و کوشش از دیدگاه امام علی علیه‌السلام با تکیه بر نهج البلاغه، رهیافت‌های نوین در مطالعات اسلامی، ۱۲، ۱۲۱-۱۰۳.
۲۰. جلائی‌نوبری، حسین، ۱۴۰۱ش، نقش درآمدهای ناشی از کسب و کارهای حرام و مکروه در معنی داری سبک زندگی از منظر آموزه‌های دینی، مطالعات و تحقیقات در علوم رفتاری، ۴ (۱۰).
۲۱. شاه‌نیازی، سعید، ۱۴۰۰ش، بررسی آثار تربیتی کار از منظر نهج البلاغه، علوم انسانی و اسلامی در هزاره سوم، ۴ (۱)، ۱۲۷-۱۲۰.
۲۲. فلاح، محمدرضا، رفعت، محسن، ۱۴۰۰ش، ارائه‌ی چارچوبی برای بازسازی ارزش‌های اخلاقی در محیط کار مبتنی بر آموزه‌های نهج البلاغه، مدیریت در دانشگاه اسلامی، ۱۰ (۲)، ۳۶۲-۳۴۱.
۲۳. مجیدی، حسن، مقری، فاطمه، ۱۳۹۳ش، جایگاه کار و تقسیم کار در نهج البلاغه، پژوهش‌نامه علوی، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، ۵ (۲)، ۱۱۷-۹۹.
۲۴. مصباح‌یزدی، محمدتقی، ۱۳۷۴ش، کار در نظام ارزشی اسلام، مجله اقتصاد کار و جامعه، ۸ و ۹.